

Brussels netwerk voor kunsteducatie en publieksbemiddeling

Infosessie 'Culturbemiddeling voor personen in armoede' Bijdrage van Ivo Janssens – Kunst en Democratie

Op zoek naar cultuur: een gedeelde verantwoordelijkheid.

Ivo Janssens

Culturbemiddeling en – participatie van personen in armoede. Dat is het onderwerp en de vraag die vandaag voorligt. Het antwoord kan in de praktijk heel kort zijn: bij de zoektocht naar cultuur hebben alle actoren een gedeelde maatschappelijke verantwoordelijkheid, zowel het beleid als de werkvelden (meervoud). En bij het invullen van die verantwoordelijkheid speelt de transversale, de sectoroverschrijdende aanpak een belangrijke rol.

Uit de zeer brede Chinese waaier van mogelijke onderwerpen licht ik er 8 uit, gaande van breed naar smal:

- I. De wereld en het consumentkapitalisme (The World According To Benjamin Barber)
- II. België en de stelling hoe het systeem armoede in stand houdt.
- III. Het beleid.
- IV. De visie op cultuur en betekenissen van cultuur.
- V. Empowerment en 8 basisprincipes.
- VI. Competenties.
- VII. Verwijzingen naar: 1) 10 basisprincipes 2) het rapport van Anne Bamford over cultuureducatie.
- VIII. Coda/uitsmijter.

- I. De wereld en het consumentkapitalisme.

In dit nieuwe tijdperk, waarin behoeftige mensen geen inkomsten hebben en welgestelden geen behoeften, wordt verregaande ongelijkheid gewoon als een vaststaand gegeven geaccepteerd. Die heersende ongelijkheid stelt het kapitalisme voor een dilemma: met zijn overproductie moet de kapitalistische markt wel groeien, want anders gaat ze ten gronde. Als de armen niet rijk genoeg kunnen gemaakt worden om consument te worden, dan zullen de volwassenen in de eerste wereld verlost moeten worden om te gaan shoppen. Of zegt Benjamin Barber in zijn jongste boek 'De infantiele consument': *als je wil dat het consumentkapitalisme zegeviert, moet je van*

kinderen consumenten maken of van consumenten kinderen. Omgezet in cijfers voor uitgaven aan reclame en ontwikkelingshulp levert die grote ongelijkheid een opmerkelijk contrast op: terwijl de Verenigde Staten in 2003 16 miljard dollar aan ontwikkelingshulp uitgaven, bedragen de Amerikaanse budgetten voor reclame in 2005 276 miljard dollar. En dat is ongeveer de helft van de wereldwijde reclame-uitgaven voor 2005. We zitten dus verstrikt in een individualistische consumentencultuur waarin geen rekening wordt gehouden met de publieke goederen die ons als burger toebehoren. Het lot van het kapitalisme en het lot van de burgers vallen niet langer samen.

De consument is geïndividualiseerd in plaats van maatschappelijk ingeleed. Hij heeft hierdoor minder, in plaats van meer vrijheid. En het vermogen om te participeren in gemeenschappen of om veranderingen te realiseren neemt af. Oorspronkelijk was het kapitalisme nog gebaseerd op productiviteit, nu is het veeleer afhankelijk van consumentisme.

Winkelen is een overtuigender bewijs geworden van vrijheid dan het uitbrengen van een stem bij verkiezingen. De grote ongelijkheid op wereldvlak - het Westen is goed voor 60% van de mondiale consumptie - noopt tot 2 vaststellingen:

1. er is nood aan een andersmondialistische visie die gekoppeld wordt aan de oorspronkelijke waarden van het kapitalisme.
2. participeren staat niet gelijk met 'kunnen consumeren', wel met 'het vermogen om te participeren in gemeenschappen en veranderingen te realiseren'.

II. Armoede in België en de stelling hoe het systeem armoede in stand houdt.

Jan Vrancken definieert armoede als (1) een netwerk van sociale uitsluiting dat (2) zich uitstrekt over meerdere gebieden van het individuele en collectieve bestaan. (3) Het scheidt de armen van de algemeen aanvaarde patronen van de samenleving. (4) Deze kloof kunnen ze niet op eigen kracht overbruggen.

Acht jaar actieve welvaartstaat hebben niet belet dat de armoede in België is toegenomen. Volgens Europese maatstaven leven in 2005 1.480.000 mensen onder de armoedegrens. Dat is 14.7% van de Belgen. In Vlaanderen is dat 10.7%, in Wallonië 17.5% en in Brussel maar liefst 27% van de bevolking.

59% van de allochtonen van Turkse origine is arm, en 56% van de Marokkaanse allochtonen. Opvallend is dat de armoede niet vermindert bij de tweede en de derde generatie.

Laag op de armoedeladder, net boven zij die op straat of in de illegaliteit proberen te overleven, staan de leefloners. Zij zagen op 1 april 2007 hun inkomen opgetrokken worden tot 657 euro voor een alleenstaande of 438 euro voor samenwonende leefloners. Dat is de prijs van een weekje Turkije in superpromotie.

Welzijnsorganisaties willen de minimumuitkeringen laten optrekken, critici vrezen dat de stimulans tot werken wegvalt. Maar hoe overleef je met een leefloon van 657 euro?

En hier botsen we op de paradox van het systeem.

Na twee paarse regeringen, is bijna gerealiseerd wat de eerste ervan beloofde: het inlopen van de achterstand die het leefloon opliep in de jaren negentig. Die werd geraamd op tien procent. De twee regeringen Verhofstadt trokken het leefloon op met acht tot tien procent. Maar ze maakten het nog niet "welvaartsvast". Het welvaartsniveau van de andere Belgen steeg intussen met acht tot tien procent, zodat het leefloon opnieuw tien procent achterstand heeft.

Niet alleen het leefloon heeft achterstand opgelopen. Dat geldt voor alle sociale uitkeringen. De pensioenen, de werkloosheid- en invaliditeitsuitkeringen werden in de jaren negentig ook niet of nauwelijks aangepast aan de stijgende welvaart. België heeft zoveel uitkeringstrekkers - het spiegelbeeld van het lage aantal werkenden- dat het geld tekort heeft om alle uitkeringen welvaartsvast te maken. Hoewel dat eigenlijk zou moeten. En als er geld zou zijn, zou België wellicht niet de voorrang geven aan het leefloon. Want dat ligt om structurele en emotionele redenen niet in de bovenste lade bij besluitvormers. Het leefloon is een minimumuitkering die toelaat "menswaardig te leven". Iedere burger die onder een bepaald inkomensbedrag zit, heeft er recht op. Onvoorwaardelijk, omdat hij burger is.

Daar was soms nogal wat weerstand tegen. Sommigen vonden dit het erkennen van "het recht op luiheid".

De rationele reden is dat het optrekken van het leefloon een domino-effect teweegbrengt. Dan stijgt het uit boven de vele lage sociale-zekerheidsuitkeringen en dan zouden die ook allemaal omhoog moeten. Zelfs het minimumloon zou dan moeten stijgen, zoniet is het beter niet te gaan werken en een leefloon te krijgen. De aloude werkloosheidsval.

1^e Conclusie: de ongelijkheid op wereldschaal is gigantisch. De uitsluiting in het Belgische systeem is navenant groot. Sociaal – financieel – economische oorzaken kunnen en mogen niet verward worden met een alleszalmakende oplossing vanuit cultuur.

III. Beleid.

De aandacht voor cultuurparticipatie in het algemeen, en cultuurparticipatie van kansengroepen in het bijzonder, vormt het kernstuk van het beleid van minister van Cultuur Bert Anciaux sinds zijn aantreden in 1999. Diverse initiatieven en maatregelen zijn er het resultaat van: het Fonds Cultuurparticipatie voor mensen die in armoede leven, het Experimentele Reglement voor sociaal-artistieke projecten en later de verankering van de sociaal-artistieke praktijk in het

Kunstendecreet, het Reglement voor participatie- en experimentele projecten, het Actieplan Interculturaliseren, en binnenkort het Participatiedecreet.

De cultuurparticipatie van mensen in armoede kreeg een belangrijke impuls in 1994 door het Algemeen Verslag over Armoede. Kort daarna volgde de projectoproep van de Koning Boudewijnstichting onder de noemer Art 23*. Vele tientallen projecten en initiatieven waarbij cultuur en creatie werden verbonden met het tegengaan van armoede en maatschappelijk uitsluiting waren het resultaat.

De cultuurparticipatie van maatschappelijke aandachtsgroepen staat in het brandpunt van het Vlaamse cultuurbeleid en is bovendien niet meer weg te denken bij een aantal andere beleidsniveaus. Dankzij het Koninklijk Besluit van 8 april 2003 – een beleidsmaatregel van de federale minister van Maatschappelijk Integratie – wordt jaarlijks 6,2 miljoen euro vrijgemaakt voor OCMW's 'om de sociale participatie en de culturele en sportieve ontplooiing van de gebruikers van de OCMW – dienstverlening te bevorderen.' Niet enkel zijn er diverse beleidsmaatregelen genomen. Ook vanuit het sociale en culturele praktijkveld worden nieuwe methodieken, bemiddelings - en interactiemodellen en visies ontwikkeld als antwoord op de gestelde maatschappelijk uitdagingen.

IV. Visie op cultuur en betekenissen van cultuur.

Over de dominante middengroepvisie op cultuur.

Vooraf: onderstaande betekent niet dat kunstenaars (kwalitatief) via publieksbereik (kwantitatief) moeten instaan voor participatie of dat de culturele sector niet goed bezig is, wel integendeel dixit Eric Corijn.

Negatief en meteen ook een belangrijke oorzaak van het participatieprobleem is het feit dat cultuur vertrekt en eindigt bij de middengroep. De cultuurproductie is getekend door de culturele achtergrond van haar personeel. Dat resulteert in een cultureel en democratisch tekort. Met name dat brede lagen van de bevolking niet in beeld komen in het culturele aanbod, niet gedocumenteerd worden. Eén voorwaarde is alvast identificatie creëren en meer nog, zeggenschap te interpreteren als het documenteren van alledaagse levenswijzen.

Anders uitgedrukt. Cultuur heeft een universele betekenis terwijl het in feite gaat over de beleving van een specifieke groep mensen (Bourdieu). Het aanbod sluit aan bij een beperkt segment en precies dit aanbod wordt geofficialiseerd, wordt voorgedragen door cultuur- en beleidsverantwoordelijken. Informatieverwerking, competentie, status zijn geënt op een culturele subklasse.

Vanuit deze algemene vaststelling is de sociale spreiding van cultuur een moeilijk proces. Randoorzaken zijn:

1. Het gebrek aan kwaliteiten en vaardigheden bij het publiek om cultuur passief te consumeren. Een toename aan vrije tijd en een toename van het vrijetijdsaanbod leidt niet automatisch tot een verhoogde cultuurparticipatie (Laermans).
2. Het tekort aan goede bemiddelingsmechanismen en omkadering via ondermeer onderwijs, sociaal-culturele verenigingen en kusteducatieve organisaties.

De nieuwe betekenis van cultuur.

Ondertussen heeft de luxerol die toebedeeld werd aan cultuur, afgedaan. Cultuur wordt losgekoppeld van de notie 'hoge cultuur', die oude opvatting waarbij cultuur van de dominante groep als ideaal voor de hele bevolking geldt, verdwijnt.

Deze trendbreuk is groot. Alle groepen in de samenleving kennen cultuur. Het (cultuur)beleid moet zich bijgevolg bezighouden met de gehele bevolking in haar diversiteit. Mensen vragen niet in eerste plaats om aan cultuur te participeren maar vragen prioritair naar erkenning van het feit dat alle mensen cultuur zijn en cultuur hebben. Het betekent dat nog altijd mensen – met name mensen die leven onder alle mogelijke vormen van maatschappelijke uitsluiting - geconfronteerd worden met het gegeven dat men hen als cultuurloos benadert.

Als positief antwoord formuleert de UNESCO een nieuwe betekenis van cultuur: cultuur is alles wat een samenleving of groep kenmerkt en elk menselijk wezen zijn identiteit geeft. Dat omvat – buiten de kunsten en de letteren - levenswijzen, fundamentele rechten van de mens, waarden, tradities en geloof. Cultuur is het fundament onder elke ontwikkeling en als cultuur de grondslag is van ontwikkeling, moet het begrip 'cultuurbeleid' aanzienlijk worden verruimd, kunnen het cultuur - en ontwikkelingsbeleid niet los van elkaar gezien worden. Men maakt hierbij een overstap van een aanbodgerichte naar een vraaggeïnspireerde cultuur. Cultuur betekent dan niet alleen artiesten, of artiesten en publiek, het gaat dan vooral over mensen wiens leven en ontwikkeling vorm krijgen door een verbondenheid met een collectiviteit. Cultuur is niet het bezit of de verwezenlijking van een individu, maar definieert een vorm van samenleven.

Het AVA claimt het recht op cultuur in twee betekenissen: (1) de toegankelijkheid van het (bestaande) cultuuraanbod en (2) het zelf actief opbouwen van cultuur. Zeer veel instanties blijven ook het belang van cultuur in de aanpak van maatschappelijke integratie, gemeenschapsvorming en samenlevingsopbouw benadrukken. Het recht op cultuur is er de voorwaarde voor en vloeit eruit voort.

In het Angelsaksische taalgebied worden twee duidelijke concepten gehanteerd. Toegang (access) duidt op de fysieke en mentale toegang tot of bereikbaarheid van het cultuuraanbod voor specifieke maatschappelijke

groepen en op drempels die de toegang bemoeilijken. Meestal gaat het over het bestaande cultuuraanbod in cultuurcentra, theaters, concertzalen, musea en evenementen. De meer bredere term participatie wordt direct verbonden met sociale inclusie en maatschappelijke participatie en wordt vooral gehanteerd in het kader van community arts (het equivalent van sociaal-artistieke projecten in Vlaanderen).

We stellen vast dat het discours in Vlaanderen in wezen gaat over de toegang tot het bestaande cultuuraanbod van de reguliere kunstensector, en dat er een belangrijke begripsverwarring speelt, namelijk een vervanging van de term 'toegang' door 'participatie'. Toegang en participatie veronderstellen echter andere methodieken, bemiddeling en beleidsvoorwaarden. Er is dus hoge nood aan een 'hygiënischer' taalgebruik. Het lijkt ons vooral belangrijk duidelijkheid te creëren over de graad aan wederkerigheid, interactie, inspraak, participatie of medezeggenschap die er in begrepen wordt. De achterliggende visies en betekenisaders moeten worden verduidelijkt om zo de kansen op het recht op cultuur voor iedereen, op culturele democratisering en op de (culturele) emancipatie van uitgesloten groepen maximaal garanderen. De twee benaderingen zijn niet tegenstrijdig, wederzijds uitsluitend of concurrentieel. De twee invullingen liggen in elkaars verlengde en kunnen elkaar versterken.

V. Empowerment

Een belangrijke sociale innovatie is het begrip empowerment. Dit wil zeggen dat mensen meer keuzemogelijkheden hebben door rechtstreekse participatie in het besluitvormingsproces, of toegang krijgen tot en invloed kunnen uitoefenen op hen die de macht hebben om beslissingen te nemen. 'Empowerment' komt er op neer dat mensen macht krijgen om zich in de volle rijkdom van hun zich ontwikkelde culturele identiteit te uiten, zich naar hun eigen vermogens en in reactie op hun eigen wensen en aspiraties te kunnen ontwikkelen. Het concept empowerment heeft betrekking op alle niveaus van sociale interactie. Het speelt een rol bij het toekennen van een stem aan hen die geen burgerrechten bezaten, bij het toekennen van middelen en instrumenten aan de zwakkeren en gemarginaliseerde groepen, zodat ze hun eigen lot kunnen bepalen.

De belangrijkste beleidspunten die democratie, empowerment en cultuur met elkaar verbinden hebben te maken met het proces van toegang tot zeggenschap en macht. Eerst zeggenschap, zegt Corijn, dan participatie.

Zegt Blokland hierover. Bij positieve vrijheid speelt zelfverwerkelijking: mensen dienen eerst enigermate hun eigen talenten en vermogens te hebben ontplooid, willen ze onafhankelijk van anderen het leven in eigen hand te kunnen nemen, oordeelsvermogen ontwikkelen om werkelijke

keuzes te maken. Het gebeurt niet impulsief maar moet worden aangeleerd.

Voor negatieve vrijheid heeft men niemand nodig. Van zijn privacy geniet men best op een onbewoond eiland. Positief vrij of autonoom kan men maar worden met behulp van anderen, in een context, in een samenleving. Negatieve vrijheid is opportunity, positieve vrijheid is exercise.

Het voor de individuele autonomie onontbeerlijke leerproces staat op gespannen voet met de even zo betekenisvolle negatieve vrijheid van het individu. De afweging tussen negatieve en positieve vrijheid komt neer op een participatiedilemma. Een mens ontwikkelt zich dankzij de vorming die hij ontvangt, maar diezelfde vorming wordt maar waardevol wanneer aan de persoon de vrijheid wordt gelaten om er ook effectief iets mee te doen.

Voor de methodiek zie de 8 basisregels van John Friedman: 1) mensen moeten kunnen beschikken over een verdedigbare levensruimte; 2) Mensen die willen participeren aan de samenleving moeten beschikken over surplustijd; 3) Alle mensen beschikken over kennis, competenties en vaardigheden; 4) Mensen moeten kunnen beschikken over relevante informatie; 5) Mensen moeten kunnen deelnemen of lid worden van formele en informele sociale organisaties; 6) Mensen moeten kunnen beschikken over een sociaal netwerk; 7) Mensen hebben instrumenten, nodig om te werken en te kunnen voorzien in hun levensonderhoud; 8) Alle mensen hebben recht op een menswaardig inkomen en moeten toegang krijgen tot financiële hulpbronnen.

VI. Competenties:

Participatie in het algemeen zou zich moeten richten tot een gemeenschap die iets deelt, waarvan geen schaarste, maar overvloed is.

Specifiek heeft participatie te maken met het verhogen van culturele competentie, de actieve opbouw van een cultureel kapitaal; het is kwalitatief. Participatie is nog iets anders dan

a. consultatie: het ter discussie voorleggen

b. toegang of toeleiding: concrete mogelijkheden tot deelname.

(zie de vier types van toeleiding: ondermeer projecten die uitgaan van financiële aanmoediging, projecten die uitgaan van een sociale context, projecten die kunst-maken en kunst-smaken combineren)

Participatie is al te vaak een snel en oppervlakkig proces waarbij vooral contact wordt gelegd met de meest (materieel en intellectueel) toegankelijke leden van een gemeenschap.

Competentiewerking vraagt om een leerproces dat ingaat tegen de immateriële belemmeringen. Elke aanpak van een culturele werking moet

bovendien in een permanent proces gestimuleerd worden en niet via eenmalige activiteiten.

Levenslang leren, zowel lateraal als in de diepte, wordt het best gecombineerd met 'duurzame ontwikkeling', een debatonderwerp waar kunst en cultuur altijd al afwezig zijn gebleven.

Overigens is competentiewerking gebaseerd op

- 1) het erkennen van competenties
- 2) het benoemen van competenties
- 3) het bruikbaar maken van competenties (ook en vooral in andere sectoren en domeinen dan de culturele)

Het doel is mensen te bekwamen in het realiseren van hun onafhankelijke ontwikkeling. Dit moet starten met het erkennen en waarderen van dat ene bezit zonder het welk zij in hun ogen zouden ophouden te bestaan: hun cultuur.

VII. Tien basisprincipes en Bamford-studie

Tien basisprincipes, over het hoe van participatiemodellen (OCMW-subsidie)

1. Vertrekken vanuit een globale visie

Sociale, culturele en sportieve participatie heeft een invloed op de hele levenssfeer van de deelnemers. Verschillende levensterreinen (gezondheid, huisvesting, opleiding...) hebben tegelijk invloed op de participatie. Een regelmatig overleg binnen het OCMW, met partners vanuit verschillende sectoren én met de doelgroep, maakt de globale visie mogelijk

2. Werken vanuit de unieke lokale context

Een OCMW werkt niet op een eiland, maar is ingebed in een unieke lokale context. Een context die bovendien voortdurend wijzigt. De gemeente waarin en van waaruit een OCMW werkt, schept het kader en de mogelijkheden. De initiatieven die je onderneemt naar aanleiding van de maatregel moeten steeds worden afgestemd op deze lokale realiteit.

3. Delen van de verantwoordelijkheid: samen-werken

Binnen het OCMW is er een echt engagement nodig van alle betrokkenen: van het bestuur én van de sociale dienst. Het is echter niet de bedoeling dat het OCMW die taak alleen vervult. Door samen te werken met andere partners kan je parallele circuits vermijden, structureel werken, expertise delen en efficiënter toeleiden.

4. Duurzame en kwaliteitsvolle participatie aanmoedigen

Participeren is meer dan eenmalige deelname: het betreft een actief proces. Het betekent betrokken worden, je mening mogen geven, ruimte krijgen voor ontplooiing en expressie, een plek krijgen waar je interesses en talenten kan ontdekken en tonen, en daar ook erkenning voor krijgen. Oog voor professionalisme en kwaliteit van projecten: ze getuigen van respect voor de doelgroep.

5. Stimuleren van ontmoeting.

De initiatieven mogen deelnemers niet 'opsluiten' in hun doelgroep. De acties kunnen net zorgen voor ontmoeting tussen verschillende soorten mensen? Diversiteit in leeftijd, sociale en culturele afkomst...is een verrijking voor de deelnemers. Zo vermijd je bovendien stigmatisering.

6. Omkaderen en begeleiden

Participatie van maatschappelijk kwetsbare groepen vereist meer dan een lage kostprijs of een gratis ticket. Mensen die nooit eerder hebben geparticipeerd, zijn niet makkelijk te motiveren om de stap te zetten. Dat wil zeker niet zeggen dat de interesse zou ontbreken. Het betekent wel dat er veel aandacht moet gaan naar extra omkadering, begeleiding, voorbereiding, toeleiding en 'nazorg'.

7. Planmatig werken

Het planmatig werken maakt de initiatieven hanteerbaar en overzichtelijk voor de OCMW- werkers, voor de partners én voor de gebruikers. Het gaat om een evenwichtsoefening die het verloop van de acties op jaarbasis en op langere termijn vastlegt en tegelijk de nodige flexibiliteit inbouwt.

8. Ruimte creëren voor vernieuwing en flexibiliteit.

Participatieprojecten zijn telkens opnieuw 'experimenten'. Het verloop en de resultaten kunnen moeilijk op voorhand worden ingeschat. Projecten moeten dan ook te allen tijde aanpasbaar zijn: vaak is na tussentijdse evaluatie bijsturing nodig.

9. Continuïteit installeren

Werken aan maatschappelijke integratie is een langetermijnproces. Duurzame effecten en veranderingen kan je alleen bereiken via een structurele aanpak. Wanneer projecten abrupt stoppen, heeft dat grote gevolgen voor de doelgroep. Continuering, doorstroming en 'nazorg' moeten van bij aanvang een aandachtspunt zijn

10. 'Samen met' in plaats van 'voor' de doelgroep.

We willen werken 'met' de doelgroep in plaats van 'voor' de doelgroep. In elke stap van het proces kan de doelgroep worden betrokken. Echt naar hen luisteren en hen beschouwen als partners verhoogt de slaagkans van de initiatieven aanzienlijk.

Bamford- rapport:

Professor Anne Bamford heeft een kritisch rapport geschreven over de cultuureducatie in Vlaanderen.

Uitgangspunt is het UNESCO- standpunt dat alle kinderen recht hebben op cultuureducatie - en bovendien van hoge kwaliteit.

Haar conclusie is dat het geld en de middelen er zijn, maar dat die door het versnipperde systeem niet genoeg worden benut.

Het deeltijds kunstonderwijs vormt niet direct een alternatief omdat het een elitaire groep van blanke, welgestelde kinderen aanspreekt.

Dit rapport is belangrijk, ook voor Brussel, omdat in het participatiedebat een noodzakelijke lijn wordt gelegd tussen onderwijs en cultuur.

VIII. CODA.

Le danger qui guette notre société démocratique n'est pas du même ordre que le rouleau compresseur des dictatures. C'est un danger beaucoup plus insidieux, plus subtil. C'est un certain désenchantement, c'est la montée des extrémismes, des intégrismes, des intolérances, un peu partout dans le monde. C'est la domination du marché qui impose le modèle de la consommation, quitte à casser nos racines et à briser notre humanité. La résistance contre ces forces-là est beaucoup plus difficile à mener.

La culture ne peut pas sauver le monde; peut-elle simplement y contribuer?

J'ai envie de retourner la question: pourra-t-on sauver le monde sans l'art, sans le recours aux artistes et à la culture vivante? N'attendons pas des artistes qu'ils sauvent le monde à notre place, mais prêtons attention à leur regard, à leur témoignage, à leur sens critique. C'est là que nous pourrions trouver, peut-être, l'énergie et la créativité pour réagir, pour résister à la déshumanisation, pour transmettre la mémoire de notre temps aux générations futures.

(Uit 'Entre passion et résistance' van Bernard Focroulle)